

Розділ 1. Кроки Меморіалом

Цієї літньої днини на Меморіалі тихо. Як і частенько в будень. Червона колона впирається в прозорі небеса, капличка порожня, лише в небі кружляє птах.

Тиша, чудова літня тиша обжитих, населених місць — як от посеред дня у невеличкому містечку. Її не псують навіть кроки — самотній юнак у формі з наплічником неквапливо простує повз вагони, роззирається довкола так, ніби добре знає місце, ніби вітається з давніми приятелями, яких залишив тільки вчора. Ось він проминув гармату на платформі, ось ступив ще декілька кроків і звів очі: звідси, він знає це напевне, тризуб на меморіальній колоні спалахує золотим гордовитим сяйвом. Сонячні зайчики виграють на плитах, якими вибруковано колишне бойовище, вітер шелестить листям дерев, гойдає траву біля пагорба.

Тишу порушують кроки — вдалині з'явилися люди. Високий голос дівчини-екскурсовода звучить урочисто і сухо:

— Ось ми й дісталися серця нашого невеличкого музею. Але невеликий він тільки за розмірами — бо тут закарбована подія величезного значення в українській військовій історії: бій під Крутами, який відбувся в січні 1918 року. Будівництво Меморіального комплексу «Пам'яті героїв Крут» розпочалося 1990 року з ініціативи громадськості. З 2010 року музей став філією Національного військово-історичного музею України.

Кроки вщухли: кілька хлопців у військовому однострої скупчилися навколо дівчини. Видно, що вони не так слухають, як утішаються милою зосередженістю молодої екскурсоводки. А та продовжує розповідь, мов і не зважає:

— Автор меморіалу, Анатолій Гайдамака, створив пам'ятник у вигляді пагорба заввишки сім метрів, на якому встанов-

лено десятиметрову червону колону. Вона нагадує про колони Київського університету, де навчалася більшість студентів, які загинули під Крутами. Біля підніжжя пагорба зведено капличку, а поруч із пам'ятником викопане озеро у формі хреста. Музейна експозиція складається із залізничної платформи та чотирьох залів-вагонів, які зовні стилізовані під вагони тих часів. Зараз ми підійдемо ближче, і ви матимете змогу розглянути нашу експозицію детальніше.

Слідом за дівчиною хлопці переходять до відкритої платформи з гарматою. Укріплена мішками з піском, вона й досі націлена в той бік, звідки чекали нападу. Увага екскурсії прикута до мовчазного експоната.

— З такої гармати, встановленої на відкритій платформі та укріпленої мішками піску, сотник армії УНР Лощенко вів прицільний і доволі ефективний вогонь по лавах червоногвардійців, які наступали з того боку...

Вона показує рукою, і погляди хлопців слідуєть за цим рухом. Мимоволі дивиться і наш герой. Взагалі-то він не раз тут бував і не раз уявляв, як у диму миготять шинелі й темніє від пороху сніг, як чутно в морозяному повітрі крики й постріли, як чорним припливом накочується на невеликий загін більшовицька хвиля.

Голос екскурсоводки тепер ледь чутно:

— Продовжити огляд експозиції ви можете у залах-вагонах. Там виставлені експонати, що розповідають про розвиток українського національного руху початку ХХ століття, ключові події Української революції 1917 року, проголошення Української Народної Республіки, дії більшовицької Росії проти молодої держави, бій під станцією Крути, повстання на заводі «Арсенал» тощо. Другий вагон і сам є своєрідним експонатом, оскільки призначався для санітарного огляду вояків під час бойових дій...

— Перепрошую, дівчино... — сувору екскурсоводку уриває високий хлопець, вочевидь лідер цієї невеличкої групи.

— Я ж назвалася, — голос дівчини сухий, і вираз її очей не віщує йому нічого доброго. — Мене звати Марина Василівна.

— Ой, та яка там «Василівна», — усміхається високий курсант. — Мариночка, та й усе.

— Марина Василівна, — голос дівчини звучить дедалі холодніше.

— Та гаразд, нехай Василівна, — з усмішкою погоджується хлопець. — То що там далі?

— Ви не дали мені договорити. Там продовження експозиції. Зал-вагон номер три присвячений власне бою біля станції Крути та повстанню на заводі «Арсенал». Він демонструє значення бою для подальших бойових дій на терені України. Матеріали розташовані за принципом протистояння воюючих сторін, ліворуч — українські вояки, праворуч — більшовицькі, відтворено карту-схему бою. І завершить експозиційний огляд музею четвертий зал-вагон, де ви побачите копії документів та кіно- й фотоматеріали, що висвітлюють часи Української революції 1918—1921 років, Гетьманату Скоропадського, доби Директорії та ЗУНР.

Курсанти, нашому героєві це видно, потай зітхають — не так часто їм щастить вирватися із суворої атмосфери училища. І навіть гарненька екскурсоводка не може затримати їхню увагу. Однак дисципліна є дисципліна, і хлопці слухняно переходять від експоната до експоната.

Кроки стихають. Юнак, озирнувшись, усміхається величезному кущу калини, наче доброму знайомцю. Звідси не видно, але ліворуч від куща ховається зручна й захищена від поглядів лавка — сюди, власне, наш герой і йшов. Тут йому спокійно думається, тут він може згадати історію і країни, і своєї сім'ї.

Для нього події, про які розповідає сувора Марина Василівна, не є історією. Точніше, це не застигла на сторінках забутих підручників історія невідомої битви, а частина життєпису його сім'ї. Наш герой навіть трохи ображений на

дівчину-екскурсовода: як можна так сухо й небагатослівно розповідати про цю дивну, героїчну, значиму подію — бій під Крутами?!

«Шановна панночко, — промайнула у хлопця думка, — події, що відбувалися сто років тому тут, на полі бою під Крутами, для когось трагічна, але минувшина, а для когось — години, сповнені високого патріотизму, міцно замішані на фатумі, збігу обставин і жахливій помилці. Та навіть сьогодні важко сказати, чим є ці події: лише історією чи справжнім початком нашої довгої боротьби за незалежність, що триває й нині».

Наш герой зручно влаштується на лавці, гладить долоною листя калини і надіває навушники. Для нього це вже справжній ритуал: приїхати до Меморіалу в день народження прадіда, взяти до рук його щоденник і, гортаючи пожовклі й крихкі від часу сторінки, вкотре спробувати зрозуміти, що рухало ними — хлопцями початку двадцятого століття; якими вони були, що відчували та за що билися.

— Так-так, Марино Василівно, — наш герой розмовляє із суворою дівчиною-екскурсоводкою уже вголос. — Ті страшні січневі дні тут, під Крутами, стали частиною моєї власної долі, історії не лише моєї країни, а й моєї сім'ї...

Із наплічника він дістає прадідів щоденник у потрісканій шкіряній палітурці. Розгортає і роздивляється давно знайомі сторінки — кожну літеру і кожен штрих він пам'ятає з дитинства, але щоразу малюнки й записи тут наповнюються новим змістом, привідкривають завісу історії й без слів розповідають те, чого не можуть розповісти ні прадід, ані його дружина чи їхні діти.

Ось усміхається мила чорнявка: її волосся розкуйовдилося, руки стискають тенісну ракетку. Ось, теж із тенісною ракеткою, стоїть міцний на вигляд юнак, усміхається в тоненькі вуса. Наш герой знає, що це прадідів брат.

— Синку, тебе ж назвали на честь Олекси. Він загинув під Крутами. Прадідусь не любив про це розповідати. Пев-

но, бачив його смерть. Це ж дуже боляче — бачити смерть близької людини і не мати змоги нічим допомогти...

Наш герой чує голос матері так, наче вона сидить поряд.

— Прадід розповідав, що його брат був диваком. Нерозважливо хоробрим — для нього офіцерська честь і офіцерське слово були священними. А служіння своїй країні він ставив понад усе. Так їх обох виховав батько — генерал Савицький. І ще дід розповідав, що брат був закоханий і довго наважувався, проте не встиг зробити пропозицію. Загинув, і залишилася тільки обручка, яку він так і не надів на палець коханої.

Раніше маленький Олександр пускав ці слова повз вуха — соплива дівчача історія. Але з роками дедалі більше розумів, на що був готовий піти прадідів брат, чим пожертвував в ім'я великої мети. І тепер, уже дорослий, Олександр усе частіше вдивляється в обличчя цієї людини, у штрихах олівця бачить мужність і самовідданість — риси, властиві всім Савицьким. Риси, які він так хоче побачити і в собі.

Ось інша сторінка — та сама мила чорнявка сидить у човні. Спекотна літня днина, світла усмішка. Знайомий до останньої риски напис: «Літо 1914».

— Так, прабабуся тоді щойно закінчила Інститут шляхетних дівчат тут, у Києві. Розповідала, що відкривала місто для себе наново, адже правила були дуже суворими, а канікули влітку, коли дівчат відпускали додому, тривали лише місяць.

Олександрові дедалі важче уявити, що зараз він старший, ніж його рідні, ті, що залишилися такими юними на сторінках старого щоденника. Мовби двері в минуле, відкриваються перед ним обличчя та картини столітньої давнини — але це не штрихи олівця, а живі люди, доля яких — це частина його долі.

Олександр проводить пальцями по жовтуватій сторінці.

— Розкажи мені, прадіде, як усе було.

Розділ 2. Франція, листопад 1917-го

Осінь була хоч уже й пізня, проте напрочуд тепла. Навіть на деревах, що зазвичай цієї пори вже стояли голі, зараз ще де-не-де тремтіло листя. Генерал Фердинанд Фош провів чимало зим і серед пісків, і серед снігу, проте не переставав дивуватися з того, якими непередбачуваними є зими на батьківщині. Ці думки були недоречними зараз, коли Антанта вступала в новий союз — Південний блок. Дивна політична ситуація раптом перетворила околицю Російської імперії на самостійну державу — і Франція не могла залишитися осторонь нового поділу світу. А тут «непередбачувана зима».

Але зараз, у цьому затишно умебльованому кабінеті далеко від бойовищ, думалося про будь-що, крім високих політичних матерій. За вікнами гуляли безтурботні пані, лунав сміх, і генералові навіть вчувся вишуканий аромат парфумів, чого, звісно, й бути не могло у прокуреному кабінеті з наглухо зачиненими вікнами.

Генерал відійшов від вікна та опустився в зручне напівкрісло. Навіть на шахах зараз було нелегко зосередитися — почасти тому, що не для шахової партії запросив він молодого Поля, свого представника в майбутньому Південному блоці; а почасти й тому, що за вікном він помітив щось незрозуміле, притому тривожне. Генерал знову окинув оком кабінет: у сірому осінньому світлі темніли дубові панелі, килими притлумлювали будь-які звуки, й лише ягоди палали червоним на гілочці, що стояла у старовинній вазі.

«Молодість є молодість, — подумав генерал. — У Леона ще досить смаку й радості життя, щоб оживити навіть мій суворий кабінет».

Мовби у відповідь на ці думки, ніздрі залоскотав аромат дорогого коньяку — ад'ютант наливав його в келихи для генерала та його молодого суперника в шаховій партії.

«І коньяк добрий... Молодість є молодість».

— Отже, Полю...

— Так, мій генерале. Ваш хід.

— Дякую. — Фош пересунув коня.

Понад усе генералові зараз кортіло опинитися на місці Поля, та й скинути пару десятків років теж не завадило б. Поль, якому нещодавно виповнилося тридцять, був не просто представником генерала — власне, він був розвідником, який заслужив цілковиту довіру, та й цього разу йому теж доручили вкрай небезпечну справу. Таку небезпечну, що Фош не був упевнений, чи Поль виживе.

«На жаль, усі ми солдати. Щойно вдягнувши погони й форму, ми вже готові померти за батьківщину та свою справу. Хоча, ясна річ, на той світ ніхто не квапиться».

Хтозна, що було зараз на думці у Поля, чи розумів він небезпечність дорученої місії, але грав так само зосереджено й безпомильно, як зазвичай: рука, що переставляла фігури, не тремтіла, голос залишався рівним і безпристрасним.

Біля генералового ліктя з'явився череватий келих із коньяком, аромат посилювався, і це нарешті відвернуло Поля від шахівниці. Генерал вирішив, що ліпшої нагоди для останнього напучування годі й чекати.

— Дорогий Полю, головне у вашій таємній місії — донести до нового українського уряду нашу готовність виконати взяті на себе зобов'язання... Зобов'язання щодо Південного блоку. Звісно, якщо українська сторона виконає всі вимоги, зокрема й щодо статусу України.

Поль кивнув. Генерал говорив про це не вперше. Фош вочевидь нервував.

— Так, мій генерале. Розумію.

— Чудово. — Генерал зробив хід, майже не звертаючи уваги на те, що відбувалося на шахівниці. Головне зараз діялося зовсім не тут. А дуже далеко звідси.

Хоч би як нечутно Леон пересувався кабінетом, однак генерал зауважив ту мить, коли той вийшов у сусідню кімнату. Лінь з його очей випарувалася, наче й не було. З кишені мундира генерал видобув ясно-блакитний конверт і передав його Полеві, намагаючись майже не рухатися й говорити так, аби його чув тільки юнак, який сидів навпроти.

— Це лише невеличка наживка — беззаперечні докази співпраці Леніна з німецьким урядом. Має допомогти під час перемовин.

Поль мовчки кивнув і заховав конверт у внутрішню кишеню піджака. Одну нескінченну мить він незмигтно дивився в обличчя генерала, а відтак, ледь помітно кивнувши, опустив очі на шахівницю. Скидалося на те, ніби він трохи довше, ніж треба, обмірковує новий хід.

— Так, мій генерале. Мій хід пішаком.

Фош продовжив, так само дивлячись в обличчя Поля, а не на шахівницю:

— Конверт передасте генералові Савицькому. Леон ще раз нагадає вам деталі місії.

Цієї миті з сусідньої кімнати вийшов Леон, тримаючи в руках бювар — пухку шкіряну теку з документами. Тека замінила на столі спорожнілий келих з-під коньяку. Поряд знайшлося місце і для сигари, і для гільйотинки, і для попільнички.

Власне, усе вже було сказано, а втім, піти просто зараз Поль не міг — та й партія вимагала завершення. Він знову окинув оком шахівницю. На жаль, те, що він побачив, його не потішило — така партія не могла закінчитися нічиєю перемогою. Поль подумав, що було б добре, якби в цьому кабінеті йшлося тільки про шахи.

— Мій генерале, ситуація патова.

Фош узявся за чорного пішака, опустил очі на шахівницю, а тоді заклопотано глянув на співрозмовника. На фігуру в руках він зиркнув лише мигцем.

— Полю, будьте обережні. За нашими даними, в Україні діє серйозна фігура з німецької агентури. Так, це пат.

Нарешті було сказано все і можна було спокійно йти. Деталі — у Леона, а генерал нехай залишається наодинці з дивною партією та власними побоюваннями.

Поль відсунув крісло і підвівся.

— Генерале!

Щойно Поль залишив кабінет, Фош також підвівся. Шахи його більше не цікавили. Підходячи до вікна, він замислився над тим, чи зміг донести до Поля думку про виняткову важливість його місії.

— Та чого я непокоюсь, — пробурмотів генерал, — наче дурненька матуся про донечку, що вперше пішла на побачення. Поль не хлопчик, за його плечима не одна успішна операція.

Генерал затягнувся димом і визирнув у парк. Спадали сукні, біля підніжжя сходів прогулювалася пані в елегантній сукні, темній накидці та капелюшку з вуаллю, що цілковито затуляла обличчя. До неї сходами наближався Леон, вочевидь насилу стримуючись, щоб не побігти.

— Ах, молодість, яка ж ти чудова... — пробурмотів генерал, побачивши, як палко його ад'ютант цілує руку незнайомій красуні.

Леон і справді палко цілував ручку. Пані була і вродлива, і впливова, і... мала із Леоном розмаїті стосунки.

— Здрастуйте, мій юний друже, — ледве чутно привіталася вона німецькою.

— Здрастуйте, любя фрау, — теж німецькою відповів Леон. — Це слід якомога скоріше переправити Бергу...

Пані стиснула пальці, ховаючи крихітну записку, яку Леон передав тієї миті, коли торкнувся її руки.

— Ах, молодість, — іще раз пробурмотів Фош, але зараз у його голосі не було й сліду мрійливості. Навпаки — генерал був спантеличений побаченим і вкрай занепокоївся. Він навіть не зауважив, що досі стискає в руці чорного пішака. Випустив клуб диму і відійшов од вікна.

Дивне побачення ад'ютанта в дедалі густіших сутінках... Аж надто довго прогулювалася помічена раніше чарівна незнайомка по парку. І занадто тонка на ній була накидка для такого вогкого осіннього дня.

У напівтемряві на Поля очікував ад'ютант генерала.

— А ви не квапилися, Полю.

— На те не було потреби, гадаю. Де ми?

— Майже в гостях у одного чудового пана. Він дає притулок усім, хто його потребує, і не пхає носа в чужі справи. А ще він допомагає нам у тому, в чому може допомогти тільки він. Заходьте.

Леон відчинив двері. Поль помітив, що на вигляд старі, блаженські двері навіть не рипнули, коли їх рішуче рвонув на себе кремезний ад'ютант Фоша.

Усередині справді було майже темно. Трохи призвичаївшись, Поль розгледів стіл, кілька стільців та якісь шафи. Певно, Леон вирішив зустрітися з ним у конторі дрібного торговця на рибному ринку. Та й сморід підтверджував цей здогад. Утім, ставити питання Поль не мав наміру. Леон йому давно не подобався, а зараз узагалі поведився не як ад'ютант, хай і наділений довірою шефа, а як щонайпихатіший работорговець.

— Отож ви — торговий представник, доправляєте в Одесу зразки наших славетних парфумів. У місті зараз відбувається чортзна-що, влада змінюється мало не щотижня, але коштовні парфуми, як і раніше, мають попит.

Поль кивнув. І про парфуми, і про Одесу він знав не менше від Леона. Та згадувати про це зараз не вважав за потрібне. Нехай хлопчина потішиться.

— Далі... Передайте на словах, спробуйте запам'ятати дослівно.

Поль усміхнувся і знову ні пари з уст — він мав фотографічну пам'ять. Навіть завитки почерку міг би повторити і за день, і за рік. «Який же цей вискочень усе-таки недалеко. Ну та нехай».

Він розгорнув записку і прочитав її у світлі самотньої свічки, яку запалив, увійшовши, Леон. Зачекав хвилину і ще раз поглянув на декілька коротеньких рядків, назавжди закарбовуючи їх у пам'яті.

— В Одеському порту вас зустріне чорнявий молодик років тридцяти, у костюмі. Це Олекса Савицький. У нього тоненькі чорні вуса. Він попросить у вас прикурити.

— Він знає, який я на вигляд?

— Так, йому передадуть ваш детальний портрет.

— Що ж, гаразд. Мені все зрозуміло.

— Пароплав вирушає за дві години. Багаж уже у вашій каюті, ось квиток.

Поль підніс записку до свічки і кинув на срібний таріль, що, мовби навмисне, стояв поряд.

— А непогано просуваються справи у вашого недопитливого знайомого. Ходімо, Леоне. Не варто затримуватись.